

Het milieu: van verre natuur naar de eigen leefomgeving

Een onderzoek naar de veranderende opvattingen over het milieu aan het begin van de jaren zeventig in Nederland en de weerklank daarvan in het beleid van de Raad voor Milieudefensie

Bachelor eindwerkstuk Geschiedenis

Door Ruth Westerburgen (4139151)

Bachelor: Taal- en Cultuurstudies

Docent: Anna Tijsseling

Datum: 5 maart 2018

Illustraties: posters van het Natuurbeschermingsjaar N70, 1970, IISG BG D9/117, IISG BG D9/118, IISG BG D9/119, IISG BG D9/120, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
1. Inleiding	3
1.1 De plaatsing van het kantelpunt.....	4
1.2 Methode	7
2. Zorgen voor én over ‘spaceship earth’	9
2.1 Het milieubesef vanaf de wederopbouw tot eind jaren zestig.....	9
2.2 De omslag in het denken over het milieu.....	11
2.3 Het ontstaan van de Raad voor Milieudefensie	13
2.4 Conclusie	15
3. De organisatie die het tij moest keren	16
3.1 De opvattingen over het milieu in de doelstellingen en motivering	16
3.2 Bijdragen aan de verspreiding van het milieubesef.....	19
3.3 Conclusie	23
4. Conclusie	24
5. Bibliografie	26

Samenvatting

In dit onderzoek wordt aan de hand van het werk van Charles Tilly en Henk te Velde onderzocht in hoeverre de nieuwe opvattingen over het milieu resoneerden in het beleid van de Raad voor Milieudefensie (RMD) tussen 1971 en 1973.

De opvattingen over het milieu veranderde langzaam vanaf de jaren zeventig. Door de grote invloed van internationale publicaties over de alarmerende toestand van het milieu, doordat de gevolgen van milieuvervuiling steeds merkbaarder werden en door de media-aandacht die dit in Nederland kregen, drong de boodschap dat milieuactie nodig was steeds meer door. De RMD werd opgericht door wetenschappers en publiciteitsmensen die vonden dat de overheid niet genoeg deed om een gezond leefmilieu in stand te houden. De Raad had de conceptversie van *Grenzen aan de Groei* – die de veranderde opvattingen weergaf - in haar bezit, en de standpunten van de organisatie waren waarschijnlijk door deze publicatie beïnvloed. Daarnaast was er bij het ontstaan van de Raad sprake van *political transfer* en bleek dat de RMD haar actierepertoire ontwikkelde binnen een bestaand repertoire.

De doelstellingen en motivering van de RMD kwamen grotendeels overeen met de veranderde opvattingen over het milieu. De RMD vond namelijk dat het nodig was om het systeem van economische groei te veranderen, dat het milieu betrekking had op de menselijke leefomgeving en dat bevolkingsgroei, overexploitatie van hulpbronnen en eenzijdige technologische ontwikkeling de veroorzakers van de milieucrisis waren.

Verder droeg de RMD met haar actierepertoire bij aan de verspreiding van het milieubesef in Nederland. Dit deed de Raad door het gebruik van media-aandacht en door aandacht te geven aan invloedrijke wetenschappelijke publicaties. Hoewel de RMD op internationaal niveau niet bijdroeg aan de verspreiding van het milieubesef, bracht de Raad de discussie over het milieu in Nederland wel naar een internationaler niveau door middel van haar internationale contacten.

Uit dit alles blijkt dat het beleid van de RMD tussen 1972 en 1973 sterk resoneerde met de nieuwe opvattingen over het milieu, omdat deze terug te zien zijn bij de oprichting, doelstellingen en motivering, en bij het actierepertoire van de Raad voor Milieudefensie.

1. Inleiding

Het woord ‘milieu’ had twee betekenissen in de Van Dale van 1970. Enerzijds werd ‘milieu’ omschreven als ‘de sociale omgeving waarin iemand thuishoort, verkeert of opgegroeid is’. Anderzijds werd ‘milieu’ omschreven als ‘het complex van uitwendige factoren die zich ten opzichte van een organisme doen gelden’. In 1970 werd het begrip ‘milieu’ nog niet expliciet gekoppeld aan het belastende karakter van menselijk handelen ten opzichte van de natuur en de leefomgeving. De laatste omschrijving gold namelijk alleen voor planten of dieren. Een markante verandering voltrok zich tussen 1970 en 1976. In het laatstgenoemde jaar kende het concept ‘milieu’ een opvallende andere omschrijving. Nu heette ‘milieu’ ‘de uitwendige omstandigheden die van invloed zijn op het welzijn van de bevolking in een bepaald gebied of van de mensheid in het algemeen’.¹ In zes jaar tijd was de definitie van ‘milieu’ opvallend uitgebreid in de Van Dale. Dit kantelpunt komt behalve in het woordenboek – dat logischerwijze volgde op ontwikkelingen in de sociale context – ook tot uitdrukking in het gegeven dat er zeshonderd tot zevenhonderd milieuactiegroepen en landelijke milieuorganisaties ontstonden in de jaren zeventig van de twintigste eeuw in Nederland. Deze organisaties en groepen hielden zich niet alleen bezig met natuurbescherming, zoals milieugroepen daarvoor, maar ook met milieuvervuiling zoals luchtverontreiniging of vliegtuiglawaai.²

Zo’n verandering in begripsvorming is volgens de Amerikaanse socioloog Myra Marx Ferree één van de meest radicale vormen van omslagen.³ Het duidt op paradigmawisselingen, van verschuivingen in wereldbeelden, van hoe mensen fenomenen begrijpen. De weerklank van deze kanteling in het denken over en het handelen met betrekking tot ‘het milieu’ in het beleid van de Raad voor Milieudefensie is het centrale onderwerp van deze scriptie. Ik onderzoek de veranderende opvattingen over het milieu tussen 1960 en 1975 in Nederland, met oog voor internationale invloeden. Daarbij staat centraal hoe deze verandering heeft geleid tot het oprichten van de milieubeweging de Raad voor Milieudefensie (RMD) en – geïnspireerd op het werk van de Amerikaanse socioloog Charles Tilly - tot haar

¹ Egbert Tellegen, *Milieubeweging* (Utrecht 1983) 11.

² Jacqueline Cramer, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de milieubeweging* (Utrecht 1989) 42.

³ Myra Marx Ferree, *Varieties of Feminism: German gender politics in global perspective* (Stanford 2012) 14.

handelingspraktijken.⁴ De hoofdvraag luidt dan ook: in hoeverre resoneerden de veranderende opvattingen over milieu in het beleid van de Raad voor Milieudéfensie tussen 1971 en 1973?

Om te kunnen onderzoeken in hoeverre de nieuwe opvattingen over het milieu weerklank hadden in het beleid van de RMD wordt eerst onderzocht wat die veranderende opvattingen waren en hoe deze veranderden. Dit gebeurt aan de hand van de deelvragen: Wat waren de opvattingen over het milieu vóór de jaren zeventig? En, welke internationale en nationale invloeden droegen bij aan de verandering van de opvattingen over het milieu? Om inzicht te krijgen in de invloed van deze opvattingen op het ontstaan van de RMD, beantwoord ik vervolgens de vraag: in hoeverre leidden de veranderende opvattingen over het milieu tot het ontstaan van de Raad voor Milieudéfensie? Om erachter te komen in hoeverre de RMD de veranderende opvattingen over het milieu zelf hanteerde, wordt eerst antwoord gegeven op de vraag: in welke mate komen de doelstellingen en motivering van de RMD overeen met de nieuwe opvattingen over het milieu? Vervolgens wordt onderzocht wat de bijdragen van de RMD aan de verspreiding van deze opvattingen was, aan de hand van de vraag: in hoeverre droeg de RMD bij aan de verspreiding van het milieubesef op nationaal en internationaal niveau?

In hoofdstuk twee ‘Zorgen voor én over ‘spaceship earth’ worden de eerste drie deelvragen beantwoord. Hoofdstuk drie ‘De organisatie die het tij moest keren’ geeft antwoord op de vierde en laatste deelvraag.

1.1 De plaatsing van het kantelpunt

Milieuvervuiling is niet alleen een actueel probleem, het is ook een controversieel probleem. Politici, bestuurders en wetenschappers hebben visies op wat er aan de hand is en wat er moet gebeuren of juist gelaten dient te worden. Door de opkomst van het ‘actuele’ milieu-denken te bestuderen via deze case-study wil ik bijdragen aan kennis over hoe in het verleden milieubesef veranderde en hoe dit leidde tot actie, omdat milieuactie nog steeds nodig is.

Het onderwerp van deze scriptie valt voornamelijk binnen het onderzoek naar de milieubeweging in Nederland. Er is veel geschreven over deze beweging en de ontwikkeling van deze beweging door de jaren heen. In de literatuur over de milieubeweging wordt geschreven over natuurbeschermingsorganisaties én de organisaties die zich bezighielden met het tegengaan van milieuvervuiling. Natuur- en landschapsbeschermingsorganisaties ontstonden vanaf 1900 en hielden zich voornamelijk bezig met het aankopen en beheren van

⁴ Charles Tilly, *Contentious Performances* (New York 2008).

stukken natuur.⁵ Milieuactiegroepen richtten zich op allerlei problemen rondom milieuvervuiling en ontstonden na de toename van het milieubesef in de jaren zeventig. Ondanks de verschillen tussen deze twee soorten organisaties worden ze in de literatuur allebei onder de noemer ‘de milieubeweging’ geplaatst.

Het ontstaan van het ‘nieuwe milieubesef’ wordt kort besproken door J. Cramer in *De Groene Golf* uit 1989, door Egbert Tellegen en Jaap Willems in *Milieu-aktie in Nederland* uit 1978 en door H.P. Gorter in *Ruimte voor natuur* uit 1986. In deze scriptie wordt er uitgebreid ingegaan op de ontwikkeling van het ‘nieuwe milieubesef’ aan het begin van de jaren zeventig en is daarmee een aanvulling op de bestaande literatuur. Daarnaast blijkt uit de literatuur dat na het doorbreken van het nieuwe milieubesef veel milieuactiegroepen opgericht werden die zich tegen milieuvervuiling inzetten. Deze case-study geeft inzicht in hoe het nieuwe milieubesef beslag kreeg in één milieubeweging: de Raad voor Milieudefensie.

In de literatuur over de Nederlandse milieubeweging worden verschillende periodes aangewezen als de ‘doorbraak’ van het milieubesef. Volgens de Nederlandse natuurbeschermer H.P. Gorter begon de doorbraak van het milieubesef begin jaren zestig en had deze in 1961 duidelijk vorm gekregen.⁶ Tijdens het Natuurbeschermingsjaar 1970 kwam volgens Gorter het milieubesef voor velen duidelijk tot uiting.⁷ De Nederlandse socioloog W. van Noort ziet in de eerste helft van de jaren zestig ‘enkele tekenen van een toenemend milieubesef in de samenleving’.⁸ De Nederlandse natuurwetenschapper Jacqueline Cramer daarentegen, meent dat een bredere kring de ernst van het milieuprobleem begon te onderkennen vanaf het einde van de jaren zestig.⁹ Uit de literatuur komt dus geen eenduidig antwoord naar voren op de vraag wanneer het milieubesef onder de bevolking toenam. Daarnaast worden er ook verschillende groepen als ‘de voorhoede’ van de veranderde opvattingen aangewezen. Gorter en Cramer zien de wetenschappers en natuurbeschermers als de voorhoede van het toenemende milieubesef. Volgens Wim van Noort en Frits Groeneveld,

⁵ Masja Nas, Paul Dekker en Carlos Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu* (Rijswijk, 1997) 28.

⁶ H.P. Gorter, *Ruimte voor Natuur: 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986) 296.

⁷ Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 298.

⁸ W.J. van Noort, *Bevlogen bewegingen: een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Amsterdam 1988) 197.

⁹ Cramer, *De groene golf*, 35.

daarentegen, waren het ontevreden burgers en de provo en kabouterbeweging die genoeg hadden van de vervuiling en als eerste actie ondernamen.¹⁰

Gorter was van 1947 tot 1979 directeur van Natuurmonumenten en schrijft voornamelijk vanuit het perspectief van natuur en landschapsbehoud, waarbij het accent ligt op de rol die Natuurmonumenten daarin had. Het kan zijn dat hij daarom de doorbraak van het milieubesef al in 1961 plaatst, omdat mensen uit de natuurbeschermingsorganisaties zich in die tijd bewust werden van de problematische milieuvervuiling. Voor het bredere publiek kwam de doorbraak ruim tien jaar later. Socioloog Egbert Tellegen, bioloog Jaap Willems en Jacqueline Cramer waren allen actief bij de milieubeweging Milieudefensie.

Verder zien de auteurs verschillende redenen voor de toename van het milieubesef. Volgens Gorter nam het besef vooral toe door de internationale wetenschappelijke evolutie in de jaren zestig, waaruit naar voren kwam dat de gevolgen van de snelle economische groei problematische gevolgen had op het milieu en het welzijn van de mens.¹¹ Cramer noemt naast de wetenschappelijke publicaties, ook de aandacht die de media aan milieuproblemen schonk.¹² Nas, Dekker en Hemmers spreken niet over het toenemende milieubesef, maar stellen dat de milieuactiegroepen ontstonden als reactie op specifieke en concrete milieuproblemen.¹³ In deze scriptie hoop ik een duidelijk overzicht te geven van de oorzaken die het meest invloedrijk waren voor de toename van het milieubesef en milieuactie, en in hoeverre deze weerklank kregen in het beleid van de RMD.

Hiervoor heb ik me gebaseerd op het werk *Contentious Performances* van Charles Tilly uit 2008. Tilly brengt actierepertoires naar voren als een lens om door te kijken. Volgens Tilly ontstaan grote collectieve acties, zoals het oprichten van actiegroepen, niet uit een spontane vlag van inspiratie. Bij dit ontstaan is er sprake van een bewuste opvolging van interacties: er worden standpunten en eisen uitgedragen, gelijkgestemden verzameld, strategieën gepland en benodigde informatie verzameld.¹⁴ Het repertoire van acties dat groepen uitvoeren verschilt per plek, tijd en gezelschap.¹⁵ Dit komt omdat de makers van een actierepertoire over het algemeen innoveren binnen het gevestigde repertoire. Het collectieve

¹⁰ F. Groeneveld, 'Van natuurbescherming tot milieudefensie', in E. Tellegen en J. Willems (ed.), *Milieu-actie in Nederland* (Zutphen 1978) 12-16, 13.

¹¹ Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 296.

¹² Cramer, *De groene golf*, 35.

¹³ Nas, Dekker en Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu*, 31.

¹⁴ Tilly, *Contentious Performances*, 8.

¹⁵ *Ibidem*, 14.

eisen en actievoeren is volgens Tilly een sterk repertoire, waarin volgens beschikbare scripts gehandeld wordt, en waarbij collectief leren en constante aanpassing belangrijk zijn.¹⁶

Verder heb ik geprobeerd tijdens dit onderzoek rekening te houden met wat de Leidse historicus Henk te Velde *political transfer* noemt, om een zo compleet mogelijk beeld te geven van het veranderend milieubesef en de actie die daaruit voortkwam. Er is sprake van *political transfer* wanneer politieke praktijken van een land naar een ander land verschuiven en wanneer buitenlandse politieke praktijken als voorbeeld worden genomen. Over de geschiedenis van de Nederlandse milieubewegingen wordt vaak vanuit een nationaal perspectief geschreven, daarom is het belangrijk om te benadrukken dat nationale verhalen over politiek incompleet zijn.¹⁷ Volgens Te Velde zijn alle vormen van politiek deel van een internationaal netwerk.¹⁸ Daardoor zijn politieke praktijken uit verschillende landen vaak met elkaar verbonden. Over sociale bewegingen schrijft Te Velde ‘social movements have never been exclusively and completely national, and they provide a wealth of material for the study of political transfer.’¹⁹ Met dit in mijn achterhoofd heb ik het onderwerp en het bronmateriaal benaderd.

1.2 Methode

Met het oog op afbakening beperk ik me in deze scriptie tot het onderzoeken van het milieubesef binnen één milieubeweging: de Raad voor Milieudefensie.²⁰ Om de vragen ‘wat waren de opvattingen over het milieu vóór de jaren zeventig?’, ‘welke internationale en nationale invloeden droegen bij aan de verandering van de opvattingen over het milieu?’ en ‘in hoeverre leidden de veranderende opvattingen over het milieu tot het ontstaan van de Raad voor Milieudefensie?’ te beantwoorden heb ik een relevant corpus aan secundaire literatuur geanalyseerd. Zoals eerder vermeld, gaat een groot deel van de literatuur over de milieubeweging in Nederland en is geschreven eind jaren zeventig of in de jaren tachtig door betrokkenen uit de beweging. In deze literatuur tekende zich een beeld af van ‘het nieuwe milieubesef’. Daarnaast heb ik het archief van de Vereniging Milieudefensie geraadpleegd dat

¹⁶ Tilly, *Contentious Performances*, 15.

¹⁷ Henk te Velde, ‘Political Transfer: An introduction’, *European Review of History* 12 (2005) 2, 205-221, 206.

¹⁸ Te Velde, ‘Political Transfer’, 217.

¹⁹ Ibidem, 208.

²⁰ Om completer beeld te krijgen van de rol die het nieuwe milieubesef speelde bij de oprichting van de milieubewegingen zou een groter en breder onderzoek gedaan kunnen worden, waarbij gekeken wordt naar de oprichtingsdocumenten van andere milieubewegingen die opgericht werden in het begin van de jaren zeventig, zoals Stichting Natuur en Milieu, Aktie Strohalm en De Kleine Aarde, en hoe het milieubesef weerklink vond in hun beleid.

op het Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis te Amsterdam wordt bewaard. Daarnaast zijn relevante stukken uit de mappen met betrekking tot de oprichting van de Raad voor Milieudefensie en de Vereniging voor Milieudefensie, en betreffende *Grenzen aan de Groei* tussen 1971 en 1973 gebruikt om de deelvragen te beantwoorden.

Voor het beantwoorden van de deelvraag ‘in welke mate komen de doelstellingen en motivering van de RMD overeen met de nieuwe opvattingen over het milieu?’ heb ik de documenten gebruikt met de formulering van de doelstellingen, motivering en positionering van de Raad die in de mappen over de oprichting van de RMD en de agenda’s, notulen en vergaderingen uit 1971 zaten. Ter beantwoording van de vraag ‘in hoeverre droeg de RMD bij aan de verspreiding van het milieubesef op nationaal en internationaal niveau?’ heb ik stukken uit de mappen over *Limits to the Growth*, de Club van Rome, *Blauwdruk voor Overleving*, Friends of the Earth (FOE) en de oprichting van de Vereniging voor Milieudefensie gebruikt. Deze hebben me een beeld gegeven van de activiteiten van de RMD die bijdroegen aan het verspreiden van het milieubesef. Verder heb ik ook voor deze vraag de oprichtingsdocumenten geraadpleegd, om te onderzoeken hoe de RMD hun doelstellingen wilde bereiken.

2. Zorgen voor én over ‘spaceship earth’

In dit hoofdstuk wordt gekeken hoe het milieubesef veranderde en hoe de Raad voor Milieudefensie daaruit ontstond in de jaren zeventig. Dit wordt gedaan aan de hand van drie vragen. Om een compleet beeld te kunnen geven van hoe de opvattingen veranderden, wordt eerst antwoord gegeven op de vraag: wat waren de opvattingen over het milieu vóór de jaren zeventig? Ten tweede wordt er ingegaan op de oorzaken van de verandering in het milieubesef door middel van de vraag: welke internationale en nationale invloeden droegen bij aan de verandering van de opvattingen over het milieu? Om vervolgens een inzicht te krijgen in hoe het ontstaan van de RMD zich hiertoe verhoudt, wordt de volgende vraag onderzocht: in hoeverre leidden de veranderende opvattingen over het milieu tot het ontstaan van de Raad voor Milieudefensie?

2.1 Het milieubesef vanaf de wederopbouw tot eind jaren zestig

Op de snelle economische groei en materiële welvaart die Nederland vanaf de jaren vijftig kende, was tot midden jaren zestig weinig kritiek. Integendeel, de materiële welvaart vormde een bindende factor in de samenleving. Over de effecten, zoals milieuverontreiniging, die de herindustrialisatie met zich meebracht werd amper gesproken.²¹

De politiek had ook weinig aandacht voor milieuproblemen. Dat blijkt onder meer uit het archief van de Raad voor Milieudefensie. Dat de politiek haar koers niet wijzigde om de explosieve situatie waarin het milieu verkeerde te verbeteren, was voor de Raad dé reden om in 1971 zelf een organisatie te beginnen.²² Er was slechts één politieke partij die zich over milieuproblemen uitsprak in haar verkiezingsprogramma van 1967: de Pacifistische Socialistische Partij (PSP). Deze partij benadrukte het belang om in de politiek meer aandacht aan het milieuprobleem te besteden.²³ Desondanks ging de meerderheid van de partijen het milieuprobleem begin jaren zeventig pas serieus nemen.²⁴

Over het algemeen was er dus weinig aandacht voor milieuproblemen. Hierop waren uitzonderingen. Zo waarschuwden verschillende natuurbeschermers en wetenschappers vanaf

²¹ Cramer, *De groene golf*, 18.

²² Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam, hierna: Milieudefensie-archief), inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, januari 1971 door Wouter van Dieren getiteld ‘De Raad voor Milieudefensie: Een nieuwe aanpak voor milieu-beheer’ (hierna: nota voor intern gebruik), Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis, Amsterdam, 1.

²³ Cramer, *De groene golf*, 19.

²⁴ *Ibidem*, 20.

de jaren veertig voor milieuproblemen.²⁵ Zij waren zich ervan bewust dat de mens het natuurlijke evenwicht in de biosfeer op onverantwoorde wijze aan het verstoren was.²⁶ Deze waarschuwingen werden echter amper gehoord. Volgens de RMD droeg de kloof tussen de wetenschap en de maatschappij hieraan bij: resultaten van wetenschappelijk onderzoek werden niet verstaanbaar gemaakt en waren daardoor moeilijk bereikbaar voor de maatschappij.²⁷ De Nederlandse wetenschappers E. de Vries en C.J. Briejèr spraken zich in 1948 radicaal uit over milieuproblemen. De Vries schreef in zijn boek *De aarde betaalt* dat de overexploitatie van de bodem het gevolg was van ‘kapitalisme zonder rem’.²⁸ Briejèr waarschuwde voor de negatieve effecten van bestrijdingsmiddelen. Hierover correspondeerde hij met de Amerikaanse bioloog Rachel Carson. Carson bracht in 1962 het boek *Silent Spring* uit over de gevaren van bestrijdingsmiddelen.²⁹ De RMD zag Briejèr en Carson als wetenschappers die, in tegenstelling tot veel vakgenoten in die tijd, durfden te waarschuwen voor milieuproblemen en ‘de deftige academische taal voor verstaanbaarheid’ vervuilden zodat hun boodschap toegankelijker werd.³⁰ Toch werden ook deze ‘verstaanbare’ waarschuwing niet gehoord. Mogelijk omdat men het niet wilde horen.³¹

Intussen werden de tekenen van vervuiling steeds zichtbaarder in de samenleving. Zo kregen inwoners in het Nieuwe Waterweggebied gezondheidsklachten door luchtverontreiniging.³² Als reactie hierop richtten negen inwoners van Vlaardingen in 1963 de Vereniging Tegen Luchtverontreiniging (VTL) in en om het Nieuwe Waterweggebied op.³³ Hieruit blijkt dat de opvattingen over het milieu en de impact van de economische groei op de leefomgeving begonnen te veranderen.

De doorbraak van het milieubesef kwam, volgens Gorter, voor velen tot uiting tijdens het natuurbeschermingsjaar 1970 (N70). N70 werd gekenmerkt door allerlei activiteiten van de overheid en particuliere organisaties, waarbij milieuproblemen centraal stonden.³⁴ Vanaf

²⁵ Cramer, *De groene golf*, 21.

²⁶ Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 295.

²⁷ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 8.

²⁸ Cramer, *De groene golf*, 22 & Milieudefensie-archief, inventaris nummer 28, krantenartikel door W. Woltz, ‘Zijn we nu allemaal gek geworden’, NRC Handelsblad (31 december 1971).

²⁹ Cramer, *De groene golf*, 22.

³⁰ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 5.

³¹ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 28, krantenartikel door W. Woltz, ‘Zijn we nu allemaal gek geworden’, NRC Handelsblad (31 december 1971).

³² Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 295.

³³ Noort, *Bevlogen bewegingen*, 198.

³⁴ Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 298.

N70 nam het aantal wetenschappers dat hun zorgen uitsprak over milieuvervuiling sterk toe.³⁵ De oprichting van de Raad voor Milieudefensie in 1971 is daar een voorbeeld van. De RMD ontstond namelijk doordat enkele commissieleden van N70 hun werkzaamheden uit dat jaar wilden voortzetten in de vorm van een stichting.³⁶

2.2 De omslag in het denken over het milieu

Er zijn verschillende internationale en nationale zaken die bijdroegen aan de toename van het milieubesef. Ten eerste vond er een evolutie in wetenschappelijk denken plaats in de westerse wereld.³⁷ Niet alleen in Nederland spraken steeds meer wetenschappers hun zorgen over milieuvervuiling uit. Er verschenen meerdere publicaties met de boodschap dat de manier waarop de mens met zijn leefomgeving omging niet houdbaar was.

Het rapport *Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome uit 1972 wordt beschouwd als de publicatie die de meest invloed had op het toenemende milieubesef.³⁸ Het rapport werd geschreven door de systeemwetenschappers Dennis en Donella Meadows, William Behrens en Jørgen Randers van het Massachusetts Institute of Technology (M.I.T.). Het doel van het rapport was ‘het bepalen van fysieke grenzen en beperkingen die aan de vermenigvuldiging van mens en materiële activiteit op onze planeet gesteld zijn’.³⁹ De conclusie van het rapport was dat door de economische groei en de toenemende wereldbevolking het aardse leefmilieu in gevaar was, door een dreigend voedseltekort en het opraken en de vervuiling van natuurlijke hulpbronnen. Hoewel het rapport in Nederland aanvankelijk werd beschouwd als ‘wéér zo’n katholiek stuk’ waar men zich niets van aan hoeft te trekken, drong de noodzaak tot verandering steeds verder door.⁴⁰ Dat deze waarschuwing wel aansloeg, kwam door het gebruik van computerberekeningen. Het rapport kreeg hierdoor veel media-aandacht.⁴¹ Ook binnen de RMD was het rapport van grote invloed op haar standpunten en activiteiten. Zij hechtte veel waarde aan de wetenschappelijke aard die het rapport verkreeg door de computerberekeningen. De RMD noemde dit rapport als hét argument om mensen te overtuigen dat er direct milieuactie ondernomen moest worden, want ‘in de M.I.T.-studie is

³⁵ Cramer, *De groene golf*, 50.

³⁶ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, voorblad.

³⁷ Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 296.

³⁸ Cramer, *De groene golf*, 36 & Tellegen en Willems, *Milieu-aktie in Nederland*, 7 & Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 296.

³⁹ D.L. Meadows, D. Meadows, J. Randers, W. Behrens, *Rapport van de Club van Rome: De grenzen aan de groei* (6^e druk; New York 1972) 9.

⁴⁰ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 28, krantenartikel door W. Woltz, ‘Zijn we nu allemaal gek geworden’, NRC Handelsblad (31 december 1971).

⁴¹ Tellegen en Willems, *Milieu-aktie in Nederland*, 7.

berekend, dus wetenschappelijk vastgesteld, dat de mensheid nog ongeveer 60 jaar te leven heeft als we doorgaan met leven zoals we nu leven.’⁴² Ook benadrukte de RMD dat in het rapport voor het eerst in de geschiedenis geprobeerd is de toekomst van de samenleving wetenschappelijk te berekenen.⁴³ Nu er wetenschappelijke berekeningen waren, leek men de waarschuwingen over de staat van het milieu niet meer te kunnen negeren. In Nederland werd naar schatting de halve wereldoplage van *De Grenzen aan de Groei* verkocht.⁴⁴ Daaruit blijkt dat deze publicatie van grote invloed was op het veranderende milieubesef.

Andere publicaties die van invloed waren op het wereldwijde milieubesef en met een soort gelijke boodschap, waren: *A Blueprint for Survival* in het Engelse tijdschrift *The Ecologist* dat in januari 1972 verscheen, en *Operating Manual for Spaceship Earth* van R. Buckminster Fuller uit 1968.⁴⁵ Het verwijzen naar de aarde als ‘spaceship earth’, met een eindige bron van natuurlijke hulpbronnen, nam toe na de eerste maanlanding op 21 juli 1969. De astronauten vertelden bij terugkomst hoe nietig de aarde eruit zag vanuit het heelal. Zij omschreven de aarde als een levend systeem waarbinnen alles met elkaar samenhangt en benadrukten de noodzaak om zorgvuldig met de aarde om te gaan.⁴⁶ Volgens Tellegen droegen dit soort successen in de ruimtevaart bij aan het gevoel van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de aarde. Doordat mensen op de televisie de aarde vanuit de ruimte konden bekijken, werd het besef van gemeenschappelijke afhankelijkheid van onze planeet versterkt.⁴⁷

Ten tweede groeide het inzicht op lokaal niveau dat activiteiten van de overheid, het bedrijfsleven en burgers negatieve invloed hadden op de fysieke leefomgeving in de loop van de jaren zeventig.⁴⁸ Een kleine groep mensen waaronder de provo’s en kabouters uitte als eerste onvrede over vervuiling van de leefomgeving door middel van protesten.⁴⁹ Hoe meer milieuvervuiling gesignaleerd werd door activisten, hoe meer men zich in bredere kringen realiseerde wat de ernst van de milieuproblemen was. Voor steeds meer mensen werden hierdoor de negatieve gevolgen van de economische groei zichtbaar.⁵⁰

⁴² Milieudefensie-archief, inventaris nummer 25, brief voor nieuwe leden getiteld ‘Leven de wereld!’, ondertekend door P. J. Konijn, 3.

⁴³ Ibidem, 2.

⁴⁴ Cramer, *De groene golf*, 36.

⁴⁵ Groeneveld, ‘Van natuurbescherming tot milieudefensie’, 14 & Cramer, *Milieu*, 16.

⁴⁶ Cramer, *Milieu*, 16.

⁴⁷ Tellegen, *Milieubeweging*, 42.

⁴⁸ Tellegen en Willems, *Milieu-aktie in Nederland*, 7.

⁴⁹ Groeneveld, ‘Van natuurbescherming tot milieudefensie’, 13.

⁵⁰ Cramer, *Milieu*, 13.

Ten derde speelde de media een belangrijke rol bij de milieubewustwording. Kranten, tijdschriften, radio en televisie begonnen aandacht te besteden aan milieuproblematiek. Zo werd er op het initiatief van programmamakers – waaronder Jaap Molenaar, die ook initiatiefnemer was van de RMD – een aantal televisieprogramma's over milieuvervuiling uitgezonden vanaf 1968. Wouter van Dieren – die ook tot de oprichters van de RMD behoorde – was hier ook bij betrokken.⁵¹ Daarnaast blijkt uit het archief van de RMD dat er veel media-aandacht was voor *Grenzen aan de Groei* van de Club van Rome. Het archief bevat tientallen krantenartikelen met titels als 'Enorme ramp dreigt wereld', 'Club van Rome krijgt stroom van reacties' en 'Club van Rome wil toekomst per computer'.⁵² Deze media-aandacht droeg mogelijk bij aan het 'collectief leren' over het milieu dat volgens Tilly belangrijk is voor het ontstaan van een sterk actierepertoire.⁵³ De RMD gebruikte de media zelf ook veelvuldig om haar standpunten te verspreiden. De organisatie geloofde dat publiciteitsmedia wetenschappelijk onderzoek verstaanbaar kon maken en zo de kloof tussen de wetenschap en de maatschappij kon verkleinen.⁵⁴ Hierover volgt meer in het volgende hoofdstuk.

Het milieubesef dat na dit alles ontstond is te omschrijven als het besef dat economische groei niet oneindig door kon gaan omdat natuurlijke hulpbronnen vervuild of op raakten, waardoor de leefomstandigheden op aarde, voor planten, dieren én mensen, in kwaliteit achteruit gingen en zelfs in gevaar waren.

2.3 Het ontstaan van de Raad voor Milieudefensie

Op internationaal niveau leidde het toegenomen milieubesef tot de VN-conferentie over de leefomgeving in Stockholm in 1972. De Verenigde Naties stelde tijdens deze conferentie uitgangspunten vast in de 'Verklaring over het menselijk leefmilieu', al werden deze achteraf gezien niet voldoende opgevolgd door de betrokkenen.⁵⁵ In Nederland had het toegenomen milieubesef tot gevolg dat burgers verenigingen op gingen richten en druk op de overheid uit gingen oefenen om milieuvervuiling aan te pakken.⁵⁶ Zo ontstonden er zeshonderd tot zevenhonderd milieuactiegroepen in de loop van de jaren zeventig. De actiegroepen opereerden op landelijk of lokaal niveau, en hielden zich met één of meerdere milieu

⁵¹ Cramer, *De groene golf*, 35.

⁵² Milieudefensie-archief, inventaris nummer 28, documentatie betreffende de Club van Rome 1971.

⁵³ Tilly, *Contentious Performances*, 15.

⁵⁴ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 5.

⁵⁵ Gorter, *Ruimte voor Natuur*, 297.

⁵⁶ Cramer, *Milieu*, 13.

gerelateerde thema's bezig.⁵⁷

De Raad voor Milieudefensie was één van de nieuwe landelijke milieubewegingen die zich met milieuproblematiek bezig ging houden. De RMD werd in 1971 door wetenschappers en 'publiciteitsmensen' opgericht als stichting in Den Haag. Zoals eerder vermeld, ontstond het initiatief voor de oprichting van de stichting bij enkele commissieleden uit N70 die hun werkzaamheden uit dat jaar wilden voortzetten 'aangezien de overheid het in dezen liet afweten'.⁵⁸ De Raad zou het tij moeten keren.⁵⁹ Dit gebeurde op initiatief van Jaap Molenaar, die bijgestaan werd door Wouter van Dieren, Maarten Bijleveld, Ger Rijntjes en Jan Willem Copius Peereboom.⁶⁰ Wouter van Dieren maakte het ontwerp voor de organisatie. Tijdens een studiereis door de Verenigde Staten in 1970 raakte Van Dieren geïnspireerd door de opzet en het doel van de Amerikaanse milieubewegingen: Friends of the Earth, Environmental Defense Fund (EDF) en de Ralph Nader-organisatie. Voor Nederland ontwierp Van Dieren een gelijksoortige organisatie en noemde die in navolging van het EFD de *Raad voor Milieudefensie*.⁶¹ Bij de oprichting van Milieudefensie was dus duidelijk sprake van *political transfer*. Dat deze *political transfer* van Amerika naar Nederland plaatsvond is begrijpelijk, aangezien Amerika net als Nederland het hoogtepunt van politieke belangstelling voor het milieu kende in de jaren zeventig.⁶² Bovendien toont het feit dat de Amerikaanse organisaties als model dienden voor het ontwerp van de Nederlandse organisatie aan, dat de RMD haar repertoire ontwikkelde binnen een gevestigd repertoire. Zij haalde haar inspiratie namelijk uit 'een selectie [...] van Amerikaanse groepen op grond van hun Nederlandse toepasbaarheid'.⁶³ Dit overeenkomt met Charles Tilly's observatie dat de makers van een actierepertoire meestal innoveren binnen het gevestigde repertoire.

Tijdens zijn verblijf in Amerika ontmoette Van Dieren de schrijvers van *Grenzen aan de Groei*. Zij werkten in die tijd aan de computerberekeningen voor het rapport.⁶⁴ Van Dieren

⁵⁷ Cramer, *De groene golf*, 42.

⁵⁸ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, voorblad.

⁵⁹ Ibidem, 1.

⁶⁰ E. van der Hoeven, 'Internationale kontakten: Friends of the Earth International', in E. Tellegen en J. Willems (ed.), *Milieu-actie in Nederland* (Zutphen 1978) 186-190, 187.

⁶¹ Hoeven, 'Internationale kontakten', 187 & Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 12.

⁶² Tellegen, *Milieubeweging*, 22.

⁶³ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 12.

⁶⁴ Jannemieke van Dieren, 'How the Club of Rome became a world agenda' (versie 22 april 2015). [http://www.heteilandendewereld.nu/how-the-club-of-rome-became-a-world-agenda/\(28-december-2017\)](http://www.heteilandendewereld.nu/how-the-club-of-rome-became-a-world-agenda/(28-december-2017)) Het is onduidelijk waar deze site de tekst van Wouter van Dieren

mocht een conceptversie van het rapport meenemen naar Nederland. In Nederland verspreidde hij het onder grote bedrijven, wetenschappers, politiek en media met als doel een partij te vinden die het volledige rapport in het Nederlands wilde publiceren. Zo bracht hij het rapport vroegtijdig onder de aandacht in Nederland.⁶⁵

2.4 Conclusie

Uit dit hoofdstuk is gebleken dat er vóór de jaren zeventig weinig aandacht en zorgen waren over het milieu en de gevolgen van de economische groei. Langzaamaan werden de gevolgen van milieuvervuiling echter steeds merkbaarder in de samenleving en groeide de aandacht voor milieubescherming. In Nederland uitte zich dat in het natuurbeschermingsjaar N70. Door de grote invloed van internationale publicaties over de alarmerende toestand van het milieu en de impact daarvan op de mensheid, en door de successen in de ruimtevaart en veel media-aandacht die deze in Nederland kregen, sloegen de opvattingen over het milieu steeds meer om en drong de boodschap dat milieuactie nodig was uiteindelijk door. De opvattingen over het milieu veranderden dus deels door nationale invloeden, maar kregen vooral een grote impuls door de aandacht die er op internationaal wetenschappelijk niveau ontstond voor milieuproblemen en de oplossingen daarvoor. Als reactie op deze omslag in het denken ontstonden er honderden milieuactiegroepen in Nederland, waar de RMD er één van was. De RMD ontstond voornamelijk doordat leden van de N70 commissie de milieuvervuiling problematisch vonden en vonden dat de overheid niet genoeg deed om een gezond leefmilieu in stand te houden. In hoeverre de internationale publicaties invloed hadden op het ontstaan van de RMD komt niet uit de archiefstukken naar voren. Wel zal later blijken dat *Grenzen aan de Groei* en *A Blueprint for Survival* regelmatig centraal stonden bij de activiteiten die de RMD organiseerde. Daarnaast is het waarschijnlijk dat de conceptversie van *Grenzen aan de Groei* die Van Dieren in handen kreeg, van invloed was op de vorming van de standpunten van organisatie.

vandaan heeft. Maar aangezien de informatie die ik hier noem, overeenkomt met de informatie uit het archief van Milieudefensie heb ik ervoor gekozen deze bron te gebruiken.⁶⁵ Jannemieke van Dieren, 'How the Club of Rome became a world agenda' (versie 22 april 2015). [http://www.heteilandendewereld.nu/how-the-club-of-rome-became-a-world-agenda/\(28 december 2017\)](http://www.heteilandendewereld.nu/how-the-club-of-rome-became-a-world-agenda/(28%20december%202017).).

3. De organisatie die het tij moest keren

In dit hoofdstuk wordt dieper in gegaan op de verhouding tussen de RMD en de nieuwe opvattingen over het milieu. Om erachter te komen in hoeverre de RMD de veranderde opvattingen over het milieu zelf hanteerde, wordt eerst antwoord gegeven op de vraag: In welke mate komen de doelstellingen en motivering van de RMD overeen met de nieuwe opvattingen over het milieu? Vervolgens wordt onderzocht in hoeverre de RMD bijdroeg aan de verspreiding van deze opvattingen, aan de hand van de vraag: in hoeverre droeg de RMD bij aan de verspreiding van het milieubesef op nationaal en internationaal niveau? Daarnaast zal uitgelicht worden hoe het actierepertoire dat de RMD van 1971 tot 1973 aanhield zich verhoudt tot de theorie over actierepertoires van Charles Tilly.

3.1 De opvattingen over het milieu in de doelstellingen en motivering

In de geformuleerde doelstellingen en motivering van de RMD zijn verschillende overeenkomsten te zien met de nieuwe opvattingen over het milieubesef. Ten eerste geloofde de RMD niet meer in de materiële welvaart en economische groei zoals die voorheen was. Dit blijkt uit de doelstelling waarin de RMD formuleerde dat het enkel streven naar het vervullen van materiële, individuele behoeften tot een milieucrisis zou lijden die problematisch zou zijn voor het welzijn van de mens. De doelstelling was namelijk

het afwenden van de milieucrisis en het bevorderen van een verantwoord milieu op basis waarvan een gezond psycho-hygiënisch leefmilieu kan worden gerealiseerd. [...] dit houdt in dat onze economisch-politieke besluitvorming, thans vrijwel uitsluitend gericht op de bevrediging van materiële, individuele behoeften, wordt omgebogen naar maatregelen, die ook rekening houden met de instandhouding van biologische soorten en de daarvoor noodzakelijke ecosystemen.⁶⁶

Zij realiseerde zich dus dat de conditie van ecosystemen van invloed was op een gezond menselijk leefmilieu. Daarom streefde ze naar een nieuwe beleidsaanpak, die wel rekening zou houden met de instandhouding van ecosystemen en biologische soorten.

Dit komt ook duidelijk naar voren in een nota waarin de RMD schreef over de noodzaak van een ‘nieuwe definitie van Welvaart en Economische Groei’.⁶⁷ De hernieuwde

⁶⁶ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, 2 juni 1971 motivering, doelstellingen en werkwijze van de Raad voor Milieudefensie, 1.

⁶⁷ Ibidem, 4.

interpretatie van die begrippen hield in: rekening houdend met de milieuverontreiniging. Van de oude betekenis van het ‘algemeen belang’ en ‘economische groei’ wilde zij af. Dat de RMD niet langer geloofde in de ‘oude’ materiële welvaart en economische groei sluit aan bij de veranderde opvattingen over het milieu, dat economische groei niet eindeloos door kon gaan en begrensd moest worden.⁶⁸

Ten tweede zag de RMD de bevolkingsgroei, exploitatie van natuurlijke hulpbronnen en technologische ontwikkelingen als de oorzaken waardoor de kwaliteit van het leven op aarde in gevaar kwam, net als in de publicaties *Grenzen aan de Groei*, *Operating Manual for Spaceship Earth* en *A Blueprint for Survival*.⁶⁹ Dit bleek uit een deel van de motivering om in actie te komen:

Ernstiger dan ooit in de geschiedenis wordt door een reeks elkaar versterkende factoren de kwaliteit van het bestaan en wellicht het bestaan zelf bedreigd. Deze factoren zijn o.m. de bevolkingsexplosie, de eenzijdige technologische ontwikkeling en de uitputtende exploitatie van natuurlijke hulpbronnen. In Nederland wordt op vele niveaus de ernst van de situatie te weinig onderkend.⁷⁰

De oorzaken die de RMD aanwijst komen dus overeen met de oorzaken die bij de nieuwe opvattingen over het milieu horen.

Ten derde is de veranderde definitie van ‘milieu’ uit de Van Dale van 1976, die de nieuwe opvattingen weerspiegelt, al terug te zien bij de RMD in 1971. Het besef dat het milieu ook van invloed is op de mens, en niet alleen planten en dieren, kwam naar voren uit die definitie.⁷¹ Bij de RMD blijkt dit besef uit het volgende citaat:

De RMD stelt zich ten doel de vervuiling, aantasting en bederf van het menselijk milieu in de meest ruime zin des woords te bestrijden. Haar bemoeienis zal omvatten alle facetten, zowel van het biologisch milieubeheer als van het maatschappelijk milieubeheer waarbij de ‘human ecology’ en de ‘geestelijke hygiëne’ (geluidshinder, leven in sterk geurbaniseerde gebieden en vele andere psychologische aspecten) de nadruk zullen krijgen.⁷²

⁶⁸ Cramer, *De groene golf*, 36.

⁶⁹ Cramer, *Milieu*, 14.

⁷⁰ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, 2 juni 1971 motivering, doelstellingen en werkwijze van de Raad voor Milieudefensie, 1.

⁷¹ Tellegen, *Milieubeweging*, 11.

⁷² Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, 2 juni 1971 motivering, doelstellingen en werkwijze van de Raad voor Milieudefensie, 2.

Het gebruik van de woorden ‘menselijk milieu’ en ‘*human ecology*’ toont aan dat zij vond dat het ‘milieu’ betrekking had op de uitwendige omstandigheden die niet alleen van invloed zijn op planten en dieren, maar ook op de mens. *Human ecology* verwijst namelijk naar de interactie tussen de leefomgeving en menselijke activiteit.⁷³

Echter, de RMD legde ook de nadruk op geestelijke hygiëne, het geestelijk welzijn en streefde naar een gezond psycho-hygiënisch leefmilieu.⁷⁴ Die focus op het geestelijk welzijn, komt in de veranderde opvattingen over het milieu, die in hoofdstuk twee zijn genoemd, amper naar voren. Mogelijk zag de RMD het vraagstuk van de mens in de technologische maatschappij, als de grootste dreiging voor de geestelijke gezondheid.⁷⁵ Aandacht voor de gevolgen van technologische ontwikkelingen op het geestelijk welzijn, blijken ook uit de nota die Wouter Van Dieren schreef voor gebruik binnen de RMD. Hierin noemt Van Dieren de projecten waar de RMD zich mee bezig wilde gaan houden, zoals ‘hoogbouw’ en ‘lawaai’. Ze wilde zich daarvoor inzetten omdat mensen er overlast van ondervonden. Zo zou hoogbouw de geestelijke volksgezondheid beïnvloeden door horizonvervuiling, flatneurose en groei- en leerstoornissen. Volgens de RMD moesten er strengere voorschriften voor, of in sommige gevallen een verbod op, hoogbouw komen.⁷⁶ Verder werd over het project ‘lawaai’ gezegd dat lawaai een psychische en somatische bedreiging was van de hoogste orde. Volgens de RMD mocht het ‘supersonische vliegtuig’ dan ook niet in en boven Nederland worden toegestaan. Hier ligt steeds de nadruk op het effect op het psychische welzijn van de mens. Ook wilde de RMD onderzoek doen naar gevaar van het ‘totaal van prikkels in een overvolle samenleving’ door de grote bevolkingsgroei.⁷⁷ Een psychologische kijk op de effecten van technologische ontwikkelingen mocht volgens de RMD dus niet ontbreken.

Deze aandacht voor het geestelijk welzijn komt dus niet terug in de veranderende opvattingen over het milieu die in het vorige hoofdstuk besproken zijn. Desondanks is het begrijpelijk dat de RMD ook een psychologische kijk had op de leefomgeving, aangezien het welzijn van de bevolking bestaat uit zowel fysieke als geestelijke aspecten. De aandacht voor het geestelijke welzijn lijkt dus aan te sluiten bij de definitie van ‘milieu’ uit de Van Dale uit 1976: de uitwendige omstandigheden die van invloed zijn op het welzijn van de bevolking in

⁷³ Oxford Dictionaries, ‘Definition of human ecology in English’ (versie n.b.) https://en.oxforddictionaries.com/definition/human_ecology (3 januari 2018).

⁷⁴ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, 2 juni 1971 motivering, doelstellingen en werkwijze van de Raad voor Milieudefensie, 2.

⁷⁵ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 1, november 1971, nadere positiebepaling RMD ten opzichte van andere commies, verenigingen en organisaties.

⁷⁶ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 15.

⁷⁷ Ibidem, 17.

een bepaald gebied of van de mensheid in het algemeen.⁷⁸

3.2 Bijdragen aan de verspreiding van het milieubesef

De RMD wilde haar doelstellingen bereiken door wetenschappelijke kennis met betrekking tot milieuvervuiling openbaar te maken, gegevens over milieuvervuiling te verzamelen en door te geven aan de politiek, maar ook door middel van jeugdeducatie, studiegroepen en congressen voor de hele bevolking. Op die manier wilde de RMD wetenschappelijke kennis toegankelijk maken voor de Nederlandse politiek en bevolking.⁷⁹ Verder wilde zij zorgen voor een intense stroom publiciteit omtrent milieuproblemen en reclame voor milieuhygiëne, door middel van de pers en eigen publicaties. Hieruit blijkt dat de RMD zich vooral wilde richten op de verspreiding van het nieuwe milieubesef in Nederland, en niet zozeer op internationaal niveau. Uit de acties die de RMD tussen 1971 en 1973 uitvoerde, bleek dat de RMD dit ook daadwerkelijk deed.

Ten eerste organiseerde de RMD namelijk verschillende congressen waarbij ze kennis over het milieu overbracht. De congressen waren toegankelijk voor leden en niet-leden, en ook politici werden hiervoor uitgenodigd. Zo was de staatssecretaris van sociale zaken, J.G. Rietkerk, aanwezig bij het congres 'The Limits to Growth' dat de RMD organiseerde op 15 april 1972.⁸⁰ Op die manier droeg de RMD bij aan het informeren en betrekken van de bevolking en politici. Meerdere wetenschappers spraken tijdens dit congres over de invloedrijke publicaties die eerder genoemd zijn. Dennis Meadows, schrijver van het M.I.T.-rapport, was één van de sprekers.⁸¹ Meadows zou tijdens het congres het rapport toelichten, ingaan op de methode van de computerberekeningen en ingaan op kritiek en aanmerkingen op het rapport. Ook sprak een Engelse wetenschapper, Wynne-Edwards, over *A Blueprint for Survival*.⁸²

Ten tweede zorgde de RMD voor media-aandacht voor *Grenzen aan de Groei*. De RMD werkte hiervoor samen met de NOS. Het congres 'The Limits to Growth' werd namelijk afgesloten met de opnames van een televisiedebat waarin Meadows en andere specialisten met betrekking tot het milieu discussieerden.⁸³ Dit debat werd op 16 april 1972

⁷⁸ Tellegen, *Milieubeweging*, 11.

⁷⁹ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, statuten, 1.

⁸⁰ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 19, brief 29 maart 1972, J.G. Rietkerk, Den Haag, aan de Raad voor Milieudefensie, Amsterdam.

⁸¹ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 19, brief van G.J.P. Rijntjes 26 jan 1972 Amsterdam.

⁸² Milieudefensie-archief, inventaris nummer 19, congres 'The Limits to Growth'.

⁸³ Ibidem.

uitgezonden in het programma Panoramiek van de NOS. Over de uitzending en het congres werd vervolgens geschreven in de krant.⁸⁴ De NOS zond meerdere programma's uit over milieuproblemen en het M.I.T.-rapport en deed naar aanleiding van de uitzendingen onderzoek naar de bekendheid van *Grenzen aan de Groei*. De NOS stuurde de resultaten door naar de Raad.⁸⁵ Hieruit blijkt dat de RMD wetenschappelijk onderzoek verstaanbaar wilde maken door publiciteitsmedia als televisie, waardoor volgens hen de kloof tussen de wetenschap en de maatschappij zou verkleinen.⁸⁶ Hierdoor droeg de RMD bij aan media-aandacht voor *Grenzen aan de Groei*, waarvan uit het vorige hoofdstuk bleek dat die een belangrijke rol speelde in het veranderen van de opvattingen over het milieu.⁸⁷

Ten derde publiceerde de RMD een maandblad en meerdere boeken. Ook hiermee maakte zij wetenschappelijke kennis toegankelijker en verspreidde zij kennis over het milieu. Het eerste nummer van het maandblad *Milieudefensie* kwam uit op 23 mei 1972 en bevatte de Nederlandse vertaling van *A Blueprint for Survival*. Zij bracht dit uit tijdens een grote ledenwerf actie.⁸⁸ De RMD had voor een Nederlandse vertaling gezorgd, zodat de *Blauwdruk voor Overleving* een bijdrage aan de discussie kon leveren die ontstaan was sinds de uitkomst van de *Grenzen aan de Groei*.⁸⁹ De publicatie van *A Blueprint for Survival* had in Engeland veel aandacht gekregen van een breed publiek omdat dertig wetenschappers het stuk ondertekend hadden en daarmee lieten blijken dat ze achter de publicatie stonden. De RMD wilde dit in Nederland ook doen en riep wetenschappers en specialisten op om hun naam op de lijst te zetten om zo meer bekendheid voor de *Blauwdruk* te verkrijgen.⁹⁰ De Raad ontving daarop meerdere aanmeldingen van wetenschappers die hun naam op de lijst wilden zetten. Hieruit blijkt weer dat de RMD haar actierepertoire baseerde op gevestigd repertoire, de Raad nam het idee uit Engeland over en maakte er een Nederlandse variant van. Dit komt overeen met Tilly's kijk op actierepertoires dat makers hun actierepertoire baseren op een gevestigd

⁸⁴ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 19, krantenartikel door Matthijs de Vreede, 'Milieuzending Meadows is bezorgd en erg moe', Het Parool (15 april 1972).

⁸⁵ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 18, NOS studie & onderzoek, voorlopige rapportering telefonisch onderzoek d.d. 2 oktober 1971.

⁸⁶ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik, 5.

⁸⁷ Cramer, *De groene golf*, 35.

⁸⁸ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 22, brief van P.J. Konijn 9 mei 1972 Amsterdam.

⁸⁹ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 22, inleiding door redactie MD-Milieudefensie in de 'Blauwdruk voor overleving', 1972.

⁹⁰ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 22, brief van P.J. Konijn 9 mei 1972 Amsterdam.

repertoire. Bovendien is dit een vorm van *political transfer* omdat een buitenlandse praktijk als voorbeeld werd genomen.

Daarnaast gaf de RMD in samenwerking met Friends of the Earth en Elsevier een reeks milieuboeken uit. Om dit in samenwerking met FOE te kunnen doen, sloot de RMD zich aan bij de FOE international en werd zo de Nederlandse afdeling van FOE international. Het eerste boek dat ze uitgaf was het *Handboek voor vervuild Nederland* en was opgezet door Van Dieren.⁹¹ Verder publiceerde ze een reeks door FOE gemaakte boeken met titels als *Population Bomb* en *How to be a Survivor*.⁹² Naast de publicatie van de milieuboeken, bleek uit het archief echter dat de RMD van 1971 tot 1973 geen andere activiteiten organiseerde in samenwerking met FOE international.

Kortom, de RMD droeg bij aan de verspreiding van het milieubesef onder Nederlandse politici en de bevolking door het gebruik van media-aandacht en door aandacht te geven aan wetenschappelijke publicaties, waarvan uit het vorige hoofdstuk bleek dat deze grote invloed hadden op het veranderende milieubesef.

Op internationaal niveau was het tegendeel echter waar. De activiteiten van de Raad waren alleen op Nederland gericht, ondanks hun bereidheid om zich voor milieuhygiëne in Nederland 'en zo nodig daarbuiten' in te zetten.⁹³ Voor zover de bronnen laten blijken, droeg de RMD dus niet bij aan het verspreiden van het milieubesef op internationaal niveau. Wel was de Raad internationaal georiënteerd. Ze hechtte bijvoorbeeld veel waarde aan internationale contacten, zodat ze de Nederlandse milieuproblematiek kon plaatsen 'in het kader van de fundamentele, mondiale kernproblemen van deze tijd'.⁹⁴ Een voorbeeld hiervan is dat Dennis Meadows in de Adviescommissie van de RMD zat.⁹⁵ Verder had de RMD contact met Friends of the Earth, aangezien ze daar bij aangesloten was om een reeks boeken te kunnen publiceren. Daarnaast steunde de RMD de initiatieven van de Club van Rome, die op mondiale schaal milieuproblemen aan de orde stelden.⁹⁶ Verder bleek dat de RMD voor congressen buitenlandse sprekers uitnodigde en dat ze buitenlandse publicaties vertaalde. De

⁹¹ Hoeven, 'Internationale kontakten', 188.

⁹² Milieudefensie-archief, inventaris nummer 708, brief 31 augustus 1972, Wouter van Dieren, Amsterdam, aan Edwin Spencer Matthews jr., Parijs.

⁹³ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, statuten, 1.

⁹⁴ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 1, november 1971, nadere positiebepaling RMD ten opzichte van andere commies, verenigingen en organisaties.

⁹⁵ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 19, brief van G.J.P. Rijntjes 26 jan 1972 Amsterdam.

⁹⁶ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 1, november 1971, nadere positiebepaling RMD ten opzichte van andere commies, verenigingen en organisaties.

RMD leek de Nederlandse discussie over de milieuproblemen door deze activiteiten naar een internationaal niveau te tillen. Vooral met Amerikaanse initiatieven deed de RMD veel. De RMD had namelijk vooral internationaal contact met de Amerikaanse Dennis Meadows en FOE. Daarnaast is de organisatie van de RMD ontworpen naar het model van verschillende Amerikaanse organisaties. Een mogelijke verklaring voor deze Amerikaanse tendens, is dat de Nederlandse milieubeweging de meeste gelijkenissen had met die in Amerika.⁹⁷ In beide landen piekte de belangstelling voor ‘het milieu’ in de jaren zeventig. Daarnaast waren beide milieubewegingen succesvol in het lobbyen met de politiek en bedrijven, bestonden er in beide landen geen milieupartijen en domineerde het anti-kernenergie debat minder dan in Duitsland en Frankrijk.⁹⁸

Uit dit alles blijkt dat de RMD de interacties doorliep waaruit volgens Tilly collectieve actie ontstaat.⁹⁹ Allereerst blijkt uit nota voor intern gebruik dat de RMD zich presenteerde en haar eisen uitdroeg via verschillende televisie-uitzendingen, via advertenties in dag- en weekbladen, en door rondschrijvingen te versturen naar pers, radio, televisie, politici en wetenschappers.¹⁰⁰ Daarnaast verzamelde de RMD gelijkgestemden door middel van ledenwerfacties. Dit deed de RMD bijvoorbeeld door middel van flyers waarin ze mensen overtuigde om lid te worden door toekomstbeelden te schetsen om zo te benadrukken dat milieuactie noodzakelijk was.¹⁰¹ Verder plande de RMD haar strategieën en legde deze onder meer vast in de nota en statuten die in dit hoofdstuk geraadpleegd zijn. Ten slotte verzamelde de RMD de benodigde informatie door middel van internationale contacten en het volgen van wetenschappelijk ontwikkelingen.

Tilly stelt ook dat constante aanpassing belangrijk is bij het repertoire van actievoeren en eisen stellen.¹⁰² Dat de RMD dit ook deed, kwam het duidelijkst naar voren toen de Raad voor Milieudefensie overging in de Vereniging voor Milieudefensie (VMD). De VMD werd op 9 november 1972 opricht als onderdeel van de RMD.¹⁰³ De Raad richtte zich oorspronkelijk op wetenschappers, die zich bij de Raad aankonden sluiten en op die manier

⁹⁷ Tellegen, *Milieubeweging*, 21.

⁹⁸ Ibidem, 22.

⁹⁹ Tilly, *Contentious Performances*, 8.

¹⁰⁰ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 8, bijlage 1 bij de nota Raad voor Milieu-Defensie, januari 1971 door Wouter van Dieren.

¹⁰¹ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 25, ledenverwevingbrief getiteld ‘We zijn zo verschrikkelijk knap tegenwoordig. Wat zullen we in ’t jaar 2000 wel niet allemaal bereikt hebben?’.

¹⁰² Tilly, *Contentious Performances*, 15.

¹⁰³ Milieudefensie-archief, inventaris nummer 25, aankondiging van de oprichting van de Vereniging Milieudefensie, ondertekend door de oprichters en het bestuur.

hun naam verbonden aan het oplossen van milieuproblemen. Na een jaar bleek echter dat er onvoldoende wetenschappers waren die hun naam aan de Raad wilden verbinden. Daarom paste de RMD zich aan naar een vereniging die zich richtte op de publieke opinie en waar iedereen lid van kon worden.¹⁰⁴

3.3 Conclusie

Uit dit hoofdstuk is gebleken dat de doelstellingen en motivering van de RMD grotendeels overeenkwamen met de veranderde opvattingen over het milieu. Uit de archiefstukken kwam naar voren dat de RMD vond dat het nodig was om het systeem van economische groei te veranderen, met als doel een gezond leefmilieu. Daarnaast benoemde de RMD dezelfde factoren die een dreiging voor het leefmilieu vormden, als de invloedrijke publicaties. Verder bleek ook dat de RMD het milieu in verband zag met de menselijke leefomgeving, wat overeenkomt met de nieuwe definitie van ‘milieu’ in de Van Dale van 1976. Wat echter niet direct overeen kwam met de veranderde opvattingen over het milieu, was de aandacht die de RMD had voor het geestelijk welzijn en de dreiging die de technologische ontwikkelingen daarbij vormden. Toch valt de aandacht voor het geestelijk welzijn wel te rijmen met de opvatting dat het milieu over de uitwendige omstandigheden gaat die van invloed zijn op het welzijn van de mens. Het geestelijk welzijn is namelijk van invloed op het totale welzijn van de mens. Bovendien droeg de RMD in Nederland bij aan de verspreiding van het milieubesef. Dit deed de Raad door het gebruik van media-aandacht en door het uitdragen van invloedrijke wetenschappelijke publicaties. Ze ging hiervoor samenwerkingen aan met onder meer de NOS, Elsevier en FOE international. Op internationaal niveau bleek de RMD geen waarneembare bijdragen te leveren aan de verspreiding van het milieubesef. De RMD was echter wel onderdeel van een internationaal netwerk. De Raad had meerdere internationale contacten, waardoor zij de discussie over het milieu in Nederland naar een internationaler niveau bracht.

¹⁰⁴ Cramer, *De groene golf*, 57.

4. Conclusie

In dit onderzoek stond de hoofdvraag ‘in hoeverre resoneerden de veranderende opvattingen over milieu in het beleid van de Raad voor Milieudéfensie tussen 1971 en 1973?’ centraal. Uit de beantwoorde deelvragen is gebleken dat de veranderde opvattingen over het milieu sterk resoneerden in het beleid van de RMD.

Ten eerste waren de invloeden op de veranderende opvattingen deels van invloed op de oprichting van de RMD. De Raad werd opgericht door commissieleden van N70 die de vervuiling, die steeds zichtbaarder werd, tegen wilden gaan. Het is waarschijnlijk dat het rapport *Grenzen aan de Groei* invloed heeft gehad op de standpunten van de RMD, omdat Wouter van Dieren het rapport tijdens de oprichting al in handen had. Verder kan ik concluderen dat er bij de oprichting van de RMD sprake was van de observatie van Charles Tilly, dat de makers van een actierepertoire meestal innoveren binnen het gevestigde repertoire, én van *political transfer*. De organisatie van de RMD bleek namelijk ontworpen te zijn naar enkele Amerikaanse voorbeelden. Dit bevestigt de stelling van Henk te Velde dat, om volledig te zijn, de Nederlandse milieubeweging niet enkel vanuit een nationaal perspectief bestudeerd dient te worden, maar vanuit een internationaal perspectief.

Ten tweede komen de doelstellingen en motivering die de RMD bij haar oprichting formuleerde grotendeels overeen met de nieuwe opvattingen over het milieu. De Raad geloofde niet meer in economische groei, zag bevolkingsgroei, exploitatie van natuurlijke hulpbronnen en technologische ontwikkelingen als de veroorzakers van milieuproblemen en geloofde dat het milieu van invloed is op het menselijk welzijn. Enkel de aandacht die de RMD had voor effecten van de leefomgeving op het geestelijke welzijn van de mens, week af van de veranderde opvattingen. Dat een verandering van begripsvorming duidt op een radicale omslag in het denken, zoals Myra Marx Ferree stelt, bleek uit de bestudering van de RMD. De Raad streefde namelijk naar een radicaal andere aanpak gebaseerd op een ander wereldbeeld, en vond het noodzakelijk dat de betekenis van de woorden ‘economische groei’ en ‘welvaart’ mee veranderde.

Ten derde droeg de RMD met haar actierepertoire bij aan de verspreiding van de veranderde opvattingen over het milieu in Nederland. Zij deed dit aan de hand van een actierepertoire dat overeenkomt met Tilly’s theorie over het ontstaan van collectieve actie. Het gebruik van media-aandacht en het geven van aandacht aan invloedrijke wetenschappelijke publicaties en deze verstaanbaar te maken voor een breed publiek, stonden centraal bij het verspreiden van het milieubesef. Op internationaal niveau deed de RMD geen

waarneembare bijdragen aan het verspreiden van de opvattingen over het milieu. Toch is het van belang om de RMD in een internationale context te bestuderen, omdat de RMD weldegelijk onderdeel uitmaakte van een internationaal netwerk. Hierdoor bracht zij internationale wetenschappelijke kennis in de discussie over het milieu in Nederland.

Kortom, de veranderende opvattingen over het milieu resoneerden sterk in het beleid van de Raad voor Milieudefensie tussen 1971 en 1973. De opvattingen speelden een rol bij de oprichting, doelstellingen en motivering en bij het actierepertoire van de Raad. Uit deze conclusie blijkt dat milieubewegingen een grote rol spelen bij het omzetten van opvattingen over het milieu in een actierepertoire, waarmee ze vervolgens bijdragen aan het verspreiden van het milieubesef. Hierdoor beïnvloeden milieubewegingen de opvattingen over het milieu. Wanneer de opvattingen veranderen, kan het tij kan keren en kunnen milieuvraagstukken aangepakt worden. Het is daarom van groot belang dat milieubewegingen zich hiervoor blijven inzetten, want ook in deze tijd vraagt een groot aantal milieuproblemen om oplossingen.

5. Bibliografie

Lijst met afkortingen

EDF = Environmental Defense Fund

FOE = Friends of the Earth

M.I.T = Massachusetts Institute of Technology

N70 = Natuurbeschermingsjaar 1970

RMD = Raad voor Milieudéfensie

VMD = Vereniging voor Milieudéfensie

Primaire bronnen

Internationaal Instituut Sociale Geschiedenis (IISG):

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 1, november 1971, nadere positiebepaling RMD ten opzichte van andere commies, verenigingen en organisaties.

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 8, 2 juni 1971 motivering, doelstellingen en werkwijze van de Raad voor Milieudéfensie.

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 8, bijlage 1 bij de nota Raad voor Milieu-Defensie, januari 1971 door Wouter van Dieren.

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 8, nota voor intern gebruik januari 1971 van Wouter van Dieren getiteld 'De Raad voor Milieudéfensie: Een nieuwe aanpak voor milieu-beheer'.

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 8, statuten.

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 18, NOS studie & onderzoek, voorlopige rapportering telefonisch onderzoek d.d. 2 oktober 1971.

Archief Vereniging Milieudéfensie (Amsterdam), inventaris nummer 19, brief 26 jan 1972 van G.J.P.Rijntjes, Amsterdam.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 19, brief 29 maart 1972, J.G. Rietkerk, Den Haag, aan de Raad voor Milieudefensie, Amsterdam.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 19, congres 'The Limits to Growth'.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 19, krantenartikel door Matthijs de Vreede, 'Milieuzending Meadows is bezorgd en erg moe', Het Parool (15 april 1972).

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 22, brief 9 mei 1972 van P.J. Konijn, Amsterdam.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 22, inleiding door redactie MD-Milieudefensie in de 'Blauwdruk voor overleving', 1972.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 25, aankondiging van de oprichting van de Vereniging Milieudefensie, ondertekend door de oprichters en het bestuur.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 25, brief voor nieuwe leden getiteld 'Leven de wereld!', ondertekend door P. J. Konijn.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 25, ledenverwevingbrief getiteld 'We zijn zo verschrikkelijk knap tegenwoordig. Wat zullen we in 't jaar 2000 wel niet allemaal bereikt hebben?'.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 28, documentatie betreffende de Club van Rome 1971.

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 28, krantenartikel door W. Woltz, 'Zijn we nu allemaal gek geworden', NRC Handelsblad (31 december 1971).

Archief Vereniging Milieudefensie (Amsterdam), inventaris nummer 708, brief 31 augustus 1972, Wouter van Dieren, Amsterdam, aan Edwin Spencer Matthews jr., Parijs.

Literatuur

Cramer, Jacqueline, *De groene golf: geschiedenis en toekomst van de milieubeweging* (Utrecht 1989).

Cramer, Jacqueline, *Milieu* (Amsterdam 2013).

Ferree, Myra Marx, *Varieties of Feminism: German gender politics in global perspective* (Stanford 2012).

Gorter, H.P., *Ruimte voor Natuur: 80 jaar bezig voor de natuur van de toekomst* ('s-Graveland 1986).

Groeneveld, Frits, 'Van natuurbescherming tot milieudefensie', in Egbert Tellegen en Jaap Willems (ed.), *Milieu-actie in Nederland* (Zutphen 1978).

Hoeven, Erik van der, 'Internationale kontakten: Friends of the Earth International', in Egbert Tellegen en Jaap Willems (ed.), *Milieu-actie in Nederland* (Zutphen 1978).

Meadows, Dennis L., Donella H. Meadows, Jørgen Randers en William W. Behrens, *Rapport van de Club van Rome: De grenzen aan de groei* (6^e druk; New York 1972).

Nas, Masja, Paul Dekker en Carlos Hemmers, *Maatschappelijke organisaties, publieke opinie en milieu* (Rijswijk, 1997),

Noort, W.J. van, *Bevlogen bewegingen: een vergelijking van de anti-kernenergie-, kraak- en milieubeweging* (Amsterdam 1988).

Tellegen, Egbert en Jaap Willems (ed.), *Milieu-actie in Nederland* (Zutphen 1978).

Tellegen, Egbert, *Milieubeweging* (Utrecht 1983).

Tilly, Charles, *Contentious Performances* (New York 2008).

Velde, Henk te, 'Political Transfer: An introduction', *European Review of History* 12 (2005) 2, 205-221.

Websites

Oxford Dictionaries, 'Definition of human ecology in English' (versie n.b.)
https://en.oxforddictionaries.com/definition/human_ecology (3 januari 2018).

Dieren, Jannemieke van, 'How the Club of Rome became a world agenda' (versie 22 april 2015). <http://www.heteilandendewereld.nu/how-the-club-of-rome-became-a-world-agenda/> (28 december 2017).